

A hálózati tőke Magyarországon a rendszerváltás előtt és után*

Miért olyan nagy és hogyan növekszik a hálózati tőke¹ szerepe a posztkommunista Magyarországon? Egyfelől a mai hálózati tőke örökség, és nagy tehetetlenségi erővel rendelkezik. A kommunizmus alatt kiépült kapcsolatok önfenntartóak, de ha meg is szűnnek valahol, szokásmódok, kultúrák, érdekrendek maradnak utánuk. Ezek új személyi összetételben, a megváltozott struktúrához alkalmazkodva a korábbival azonos erővel építik újra a hálózatokat. Másfelől a rendszerváltás folyamatai, és a kialakuló új rendszer is növeli a hálózati tőke fontosságát. A kapcsolati tőke felértékelődésének vannak a rendszerváltás folyamatával, illetve a rendszerváltás utáni kormányzati munka és gazdaságpolitika sajátosságaival magyarázható okai, amelyek függetlenek az örökölt elemektől.

A hálózati tőke fogalmáról

Mivel nincs – mert nem is lehetséges – a birtokunkban semmi olyan empirikus tudás melynek segítségével meg tudnánk válaszolni a fenti kérdéseket, ezért inkább bemutatjuk azokat a folyamatokat, amelyekben a hálózati tőke szerepe valószínűsíthető. Azt állítjuk, hogy ha olyan folyamatokat és struktúrákat vagyunk képesek bemutatni, amelyek vagy a kommunizmus vagy a rendszerváltás alapvonásaival függenek össze, és amelyekben a kapcsolati tőke szerepe nagy, akkor bizonyítottuk, hogy a hálózati tőke szerepe meghatározó a rendszerváltás során. Ha igaz az is, hogy a hálózati tőke szerepe növekvő volt a rendszerváltást megelőző időkben, és hogy a rendszerváltás során megjelenő új folyamatok és struktúrák is a hálózati tőke jelentőségét erősítik, akkor a hálózati tőke szerepe növekedett a rendszerváltáskor.

Elemzésünk nem terjed ki olyan nem rendszer specifikus folyamatokra, mint például a háztartások válságkezelése, vagy olyan struktúrákra, mint a kaláka vagy a bűngazdaság, például a maffia. Ezekről feltételezzük ugyan, hogy működésükben a hálózati tőkének nagy szerepe van, abból kiindulva azonban, hogy ezek léte nem rendszer specifikus, megelégszünk

* Eredetileg megjelent: Czákó Ágnes-Sik Endre: A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. 2000, 1995., 7. sz., 3-12. o.

¹ A hálózati tőke a társadalmi tőke és a tudástőke közös része. A társadalmi tőke a személyek közötti viszonyokból következő, azokból "levezethető" erőforrás, amelyet ki-ki tudástőkéje szerint képes felhasználni. (A tudástőke mindazon képességek és készségek összessége, amelyek lehetővé teszik a cselekvő számára, hogy a helyzeteknek megfelelően, kreatív módon tudjon viselkedni.) Mindkét tőkefajta nehezen ragadható meg empirikusan, mert magában a személyben rejlik vagy a személyek közötti viszonyokból származik.

azzal a feltevéssel, hogy azoknak a folyamatoknak és struktúráknak, amelyek a braudeli anyagi kultúra részeinek tekinthetők, a mai magyar rendszerváltásban is legalább olyan nagy szerepük van, mint más rendszerváltásokban a modern világrendszeren belül.

A hálózati tőke gazdaszociológiai értelemben a gazdaság szereplői (egyének, háztartások, vállalatok, gazdaságirányító szervezetek stb.) közötti kapcsolatrendszerekben létezik. Ehelyütt e kapcsolatrendszerek egyetlen metszetét, a szervezeti formát, és annak is csupán két "tisztá" formáját elemezzük, a zárt közösséget és a lazán összefűzött hálót.

Zárt (családi, üzleti, etnikai, ugyanazon ideológiai elveket valló) közösségnek a szigorúan ellenőrzött határokkal rendelkező és a személyes bizalmon alapuló értékek vezérelte kapcsolatrendszereket nevezük. Jellemző rájuk, hogy a tagság pontos definiálása és a megállapodott viselkedési elvek érvényesítése érdekében egyértelmű szabályokat és szankciókat alkalmaznak. Ilyenek például Coleman (1990) művében a zsidó gyémántkereskedők Jeruzsálem, Amszterdam és New York központú hálózata, a migráns "közvetítőrétegek" társadalmi szerkezete Bonacich (1973) elméletében vagy az etnikai zárvány munkaerő-piaci modellje (Light et al 1993).

A laza, egymásba fonódó személyes kapcsolatrendszerek és szervezetek² egyfelől az egyéni és kollektív cselekvés színterei, másfelől a társadalmi cselekvő szándékai megvalósításához segítenek megtalálni a hozzá hasonló értékeket valló társakat, akikkel a szereplők koalíciókat, szerveződéseket, formális szervezeteket hozhatnak létre. Az így megteremtett társadalmi tőke meghatározó eleme lesz a "tagok" tudástőkájének és a kapcsolataik által ezen egyéni tőkét megsokszorozni képes közös hálózati tőkének.

Legyen bár a hálózati tőke zárt közösség, illetve lazán szervezett klientúra, szükségképpen kialakul egy sajátos szubkultúra, a csakis rá jellemző normák, szabályok rendszerével, és az ezek betartatását szolgáló ösztönző-büntető intézmények rendje. Az értékek, normák, szabályok kialakulásában és abban, hogy mi az elfogadott érték és viselkedési mód, a "nagy társadalom" kulturális és történelmi tradíciói meghatározóak, de minden létrejövő hálózatban kialakulhat ezektől eltérő értékrend, szabálygyűttes és szankciórendszer. Tehát "kistársadalmak" alakulnak ki a hálózati tőke alapjául szolgáló kapcsolatrendszerekben.

A hálózati tőke mindaddig "holt tőke", amíg ezen normák, szabályok, szankciók szerint a gazdasági tranzakciókban fel nem használják. Ha például egy vállalkozó személyes jó barátja a kormányfőnek, ez a kapcsolat – amely elvileg igen jelentős hálózati tőkét jelent – csak

² Például régi osztálytársak, mai munkatársak vagy szomszédok kapcsolatrendszerei, vagy ha például a rokonok vállalkozást alapítanak, illetve mikor régi barátokat válogat bizalmas posztokra a vállalat igazgatója, továbbá a szervezetek vezetőit, tulajdonosait tömörítő bizottságok, klubok vagy igazgatóságok rendszere.

akkor válik működő tőkévé, ha a kormányfő a társadalom írott és íratlan szabályai szerint vagy azokat megsértve tényleg előnyben részesíti (vagy hátrányoktól megvédi) a vállalkozót. Természetesen latens formában is hasznosítható a hálózati tőke: pusztán a kapcsolatra hivatkozva is lehetséges előnyöket szerezni. Ilf és Petrov Osztap Bendere vagy Gogol revizora a hálózati tőke-orientált kultúrában és a hálózati tőke szerepét felértékelő társadalmi helyzetekben kiválóan tudott nem létező hálózati tőkét más tőkejavakra átváltani.³

A közösségre jellemző érintkezési szabályok és viselkedésmódok határozzák meg a hálózati kapcsolatok tőkévé alakításának módját, az intézménnyé alakulás mikéntjét. A partnerek közötti személyes viszony – bizalom/bizalmatlanság és kölcsönösség/egyoldalúság, függés/függetlenség – szerint lehet e szabályok közül a legmegfelelőbbet alkalmazni.

A hálózati tőke, mint elkötelezettségek, kölcsönös szolgáltatások rendszere sajátos "bankrendszerként" lehetővé teszi a hálózati tőke allokációját. Ennek költségei minimalizálhatók, ha a szereplők egymással szoros közelségben élnek, vagy ha van arra alkalmas közvetítő személy vagy intézmény, aki vagy amelyik összehozza a partnereket.

A többi tőkefajtaéhoz képest a hálózati tőke jellemzője, hogy csak a hálózat tagjai tartják nyilván, a nyilvánosság számára rejtve marad. Titkos, láthatatlan, rejtett erőforrás. Míg a pénztőkéről (vagyonról, bankszámlákról, fizetési készségről, fizetőképességről), illetve a tudástőkéről (iskolai végzettségről, szakmai gyakorlatról, életpályáról) szerezhethünk információkat, sőt ezekről a gazdasági ügylet során partnereinket sok esetben kötelező is tájékoztatni, a személyes hálózati tőkéről a kívülálló "illetéktelen" csak közvetett információkat szerezhethet.

A hálózati tőke szerepe a kommunizmusban és a posztkommunizmusban

A fejlett kapitalista gazdaságot vizsgáló hálózatelemző szociológusok bizonyították a hálózati tőke múlthatatlan szerepét a szervezetek közötti hierarchikus kapcsolatok és a piaci tranzakciók eredményességének növelésében. Egyes kutatások szerint a hálózat együttesen hártja el a szervezetek hierarchikus függőségeiből és a piac személytelen értékítéleteiből származó hátrányos következményeket úgy, hogy csökkenti a tranzakciós költségeket. Ismeretesek azonban olyan kutatások is, amelyek a hálózatoknak a piaci tranzakcióra – ezen keresztül természetesen az árbevételekre és profitokra – gyakorolt közvetlen hatását

³ A nem létező hálózati tőkével való csalás nehezebben leplezhető le, mint a nem létező fizikai tőke, (például hamis bankgarancia vagy lopott takarékbetétkönyv, esetleg hamis váltó), vagy a nem létező tudástőke (például hamis iskolai végzettség, hiányos nyelv- vagy szaktudás).

vizsgálják. Szerzőik a modern kapitalista rendszerekben is meglelik a gazdaság és politika összefonódásait és "titkos" kapcsolatait (például maffia, lobbyzás, protekció stb.).

Magyarul: "felfedezik" azt, ami a premodern gazdaság tanulmányozásán edződött antropológusok számára közhely, hogy a hálózati tőke nem csupán a szabályostól eltérően működő piacok sajátja, de a legmindennapibb és leghatalmasabb piaci ügyletekben is nagy szerepe van, méghozzá nem ám a periférikus társadalmak világtól elzárt közösségeiben, hanem a modern kapitalista gazdaság centrumaiban.

Ha igaz az a tétel, miszerint az állam és a piac hajlamosak a gazdasági élet hegemonalizálására, akkor a hálózati tőke ott, ahol a jóléti állam és/vagy a szabad piac sikeres, pusztán kiegészítő intézménye a hatékonyan működő rendszernek, illetve védekezési eszköz ezek negatív mellékhatásai ellen. Ahol azonban az állam is szegényebb és a piac is satnyább, ott a hálózati tőke szerepe fel kell, hogy értékelődjön, hiszen mind az állam, mind a piac szereplői rá támaszkodhatnak csupán – más megoldás nem lévén. Térségünkben a piac gyenge, az állam pedig nagyra nőtt kamaszgyerekre hasonlít, amennyiben ereje mint a bikáé, de bumfordi, ügyetlen, durva és tapintatlan, ezért hát bizonyosan nagyobb a hálózati tőke szerepe itt, mint a centrum országaiban. Feltételezésünk szerint azonban a kommunista társadalmakban a hálózati tőke meghatározó szerepének rendszer specifikus okai is vannak, sőt feltételezésünk szerint vannak olyan helyzetek, amelyekben a hálózati tőke tartja fenn a gazdaság működőképességét.

A redisztribúció a gazdaságban az erőforrások koncentrációját és a politikai hatalom centralizációját jelenti. Személyes kapcsolatok nélkül nem működik a kézi vezérlés, nem lehet alkudni, nem képzelhető el hatékony védekezés a felsőbbség önkénye ellen és nem ellenőrizhető az "alsóbbság".

Míg a modern kapitalizmusban a hálózati tőke a profitszerzés, -növelés és a piaci helyzet hosszú távú megtartása/javítása érdekét szolgálja, addig a kommunizmusban a hálózati tőke az állampárt által működtetett gazdasági szegmensben a koordináció szerves része, az első és a második gazdaság között pedig a két szegmenst összefűző pozíciók megszerzésére és megtartására/javítására szolgál.

A fenti eltérések kihatnak a hálózati tőke megjelenésére is. A modern piacon a horizontális, a kommunizmusban azonban a vertikális kapcsolatok uralkodnak a hálózati szerveződésekben belül.

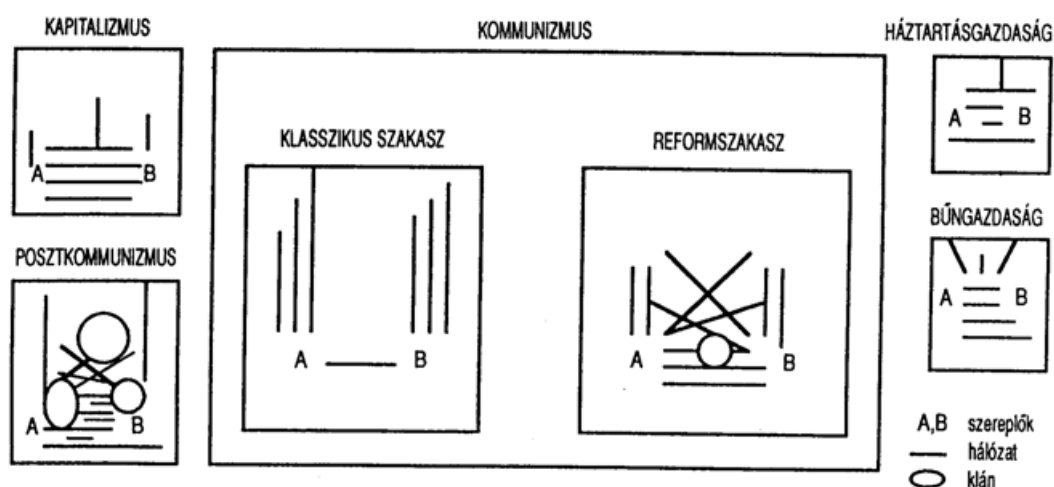
A politikai mezőben minden társadalomban működnek hálózatok, következésképpen egy olyan gazdaságban, ahol a politika mindenre rátelepszik, a hálózati tőke szerepe végtelen nagy lehet. Fokozottan igaz ez akkor, ha a politikai hatalom gyakorlása monolit

szervezetrendszerben, a nyilvánosság kizárásával, agresszív eszközökkel történik, tehát nagyfokú a bizonytalanság, és minden lehetséges eszköz bevetésével számolni lehet.

Míg a modern piaci gazdaságban a hálózati tőke a többi tőkefajta fontos kiegészítő formája, a kommunizmusban ez a legfontosabb, olykor az egyetlen lehetséges tőkefajta. A piacon értelemszerűen a pénztőke dominál, ám a modern piac a tudástőkét is felértékelte. Ezzel szemben a kommunizmusban a magántulajdon hiánya, a gazdaság politikának való alávetettsége és a pénz fontosságát visszaszorító intézmények ereje felértékelte a hálózati tőkét mind a fizikai, mind a tudástőke rovására.

A kommunista gazdaság elemzése során célszerű megkülönböztetni három fázist. Az első két fázisnál Kornait követve "klasszikus" és "reform." szakaszokról írunk (Kornai 1992). A posztkommunizmust megelőző éveket a kommunizmus "túlérett" korszakának nevezzük el. E korszak határai a második gazdaság "kifehéritésének" kezdetei, tehát az 1980-as évek elejé-kezepe, illetve a rendszerváltó gazdasági szabályozás első lépései, tehát 1988-1989.

A klasszikus kommunizmusban a vertikális kapcsolatoknak volt hegemon szerepük, a reformok időszakában ezek mellett megjelentek a horizontális kapcsolatok is, továbbá a vertikális kapcsolatok "magassága" is csökkent. A következő morfológiai váltás jellemzője a vertikális kapcsolatok további "rövidülése", illetve az átfedő vertikális kapcsolatok jellemzővé válása, és a horizontális kapcsolatok szaporodása, illetve az e szférán belül megjelenő "záródás". A büngazdaság és a háztartásgazdaság zárt kapcsolatai (az előbbi esetben több, az utóbbi esetben kevesebb vertikális szállal, és mindkét esetben sok, de szférán belül maradó szereplők közötti kapcsolattal) lényegében nem változnak az idők során.

A hálózati tőke formái

A kommunista gazdaság átalakulása a közkeletű és naiv elképzelések szerint feleslegessé teszi a hálózati tőkét, mert automatikusan a személytelen (piaci) mechanizmusokra helyezi a hangsúlyt. Völker és Flap (1993) az NDK-ban fellelhető hálózati tőke elemzésével kapcsolatban azt fejt ki, hogy léte elsősorban a hiánynak volt köszönhető, és ha a hiány megszűnik, a hálózatok jelentősége elvész. Az embereknek nincs már szükségük a politikai hatalmi elnyomással szembeni védekezésben sem a hálózatokra. Azt is bizonyítani igyekszik, hogy maga a rendszer átalakítása is – amit költözés, munkahelyváltás is kísér – a korábbi kapcsolatháló megsemmisülését vonja maga után, következésképpen a hálózati tőke kiterjedtsége és jelentősége egyaránt csökken, legalábbis a gazdasági szférában.

Szerintünk ennek épp az ellenkezője történik. Ezt lehet úgy magyarázni, ahogy ezt Offe (1992) teszi, aki szerint az átmenet társadalmát döntően az határozza meg, hogy a kapitalizmust tervszerűen vezeti be a politikai elit. Az atomizált társadalmi szerkezetben hiányoznak a jól kiformalódott szereplők, kollektív cselekvők. Az elit nem támaszkodhat a kapitalizálódás spontán folyamataira, hanem nyilvános, igazolandó döntésekkel kell megszabnia a társadalmi cselekvés gazdasági, jogi, politikai és erkölcsi kereteit. Az egyének kollektív cselekvése azonban nem irányítható felülről, támaszkodni kell a már meglévő koalíciókra, hogy azok ellen tudjanak állni az elit lehetséges túlhatalmának.

De lehet úgy is magyarázni, ahogy Burawoy és Krotov (1992) teszik, akik a posztkommunista gazdaságot mint kereskedő kapitalizmust írják le. Eszerint a posztkommunizmusra a termelés, az elsajátítás és az elosztás egyidejű *kaotikussága* jellemző, szemben a kommunizmus, az államszocializmus és a kapitalizmus rendszerével, ahol valamiféle rend van. E káosz létrejöttének oka az állam visszavonulása. Emiatt:

- a gazdaság szereplőinek addig is meglévő, de az állampárt által uralt, ellenőrzött és korlátozott horizontális kapcsolatai meghatározóvá válnak, és gyakoribbak lesznek a barter ügyletek, azaz a természetbeni cserék;
- a politikai testületek gazdaságszervező funkciókat szereznek, és megnő a regionális hatalom jelentősége, melynek fő célja a helyi monopolhelyzetből fakadó profit maximalizálása;
- a profit forrása a kereskedelem, az üzletelés és a politikai-gazdasági hatalommal való visszaélés, nem pedig a termelés fejlesztése, a minőség javítása stb..

E két elméleti megközelítés nem zárja ki egymást. A "politikai kapitalizmus" azzal, hogy a hangsúlyt az intézmények tudatos létrehozására helyezi, az értelmiség felelősségvállalására

hívja fel a figyelmet. Az elitek egyes csoportjain belüli és a csoportközi kapcsolatok átmentett és kialakuló rutinja a hálózati tőkét kétségkívül felértékeli. A "kereskedő kapitalizmus" pedig bizonyos értelemben nem más, mint elmozdulás a hálózati tőke egyik formája felől egy másik forma felé. A mi közelítésünk valamivel általánosabb, hiszen nem csupán a barter, hanem mindenfajta horizontális kapcsolat, tehát a patrónus-kliens, az eladó-törzsvevő stb. viszony felértékelődését sejteti. A kereskedő kapitalizmus többi jellemvonása is jelzi a hálózati tőke felértékelődését. Így a regionalizmus, a politikai hatalomnak a gazdaságban való megerősödése és a kereskedelem (különösen illegális formáinak) elterjedése külön-külön és együtt is alkalmasak a hálózati tőke szerepének megsokszorozására. A helyi gazdasági ügyletek értelemszerűen felértékelik a hagyományos kapcsolatokat, és a hatalmi központok számának növekedése, valamint a gazdasági szereplők számának növekedése is a hálózati tőke iránti igényeket növeli, hiszen mind az információszerzés, mind a versenytársakkal szembeni védekezés annál nagyobb hálózati tőkét követel, minél több az ellenfél vagy versenytárs. A politika és a kereskedelem sajátosan hálózatitőke-intenzív játszmák, mert mindkét szintéren sok múlik a személyes viszonyokon, nagy a megbízhatóság szerepe, és a tranzakciók kívülállók számára gyakran ellenőrizhetetlenek.

Hálózatitőke-intenzív játszmák a kommunizmus klasszikus szakaszában

A fő együttműködési forma e társadalmakban a hierarchikus-bürokratikus kooperáció, amelyet az ellenőrző/parancsadó állami és pártszervezeteket és a döntően állami tulajdonú gazdálkodó szervezeteket összefűző hálózat tett lehetővé. A párt befolyását, annak kereteit és technikáját törvény soha nem szabályozta, csak az elkötelezett (párttag) gazdasági vezetők kötelező lojalitása volt a biztosíték a központi utasítások – később elvárások – teljesítésére.

A redisztributív gazdasági rendben az előnyök és a hátrányok mérlegelése egy elvileg tisztán gazdasági ügyben is elképzelhetetlen volt a politikai hatalom prioritásaihoz való igazodás nélkül. E prioritásokat nem elvont elvekből lehetett megismerni – bár a kinyilatkoztatások, politikai elvárások befolyásolták a szereplőket, hanem a hatalom gyakorlóinak döntéseiből, tetteiből, ráutaló magatartásából.

A vezetők kiválasztásának alapvető kritériuma a politikai megbízhatóság. Ez azonban csak a hatalom megszemélyesített bizalmával együtt, csak a hálózati tőkével kiegészülve válhatott jól működés politikai tőkévé. Mind a hatalmon lévők, mind a hatalomért ácsingózók kapcsolatrendszerük segítségével keresték a megfelelő lépéseket, illetve védekeztek (esetleg

jó előre) a nemkívánatos ellenlépésekkel szemben. Amikor a rekrutáció nem a meglévő kapcsolatrendszerek mentén történt, akkor a beavatási fázisban épült ki a hálózati tőke.

Mivel formális szabályok – szándékosan – nem léteztek, a hatalom megszemélyesítői saját ízlésük, érdekeik és a rekrutáció-beavatás során szerzett ismereteik alapján (önéletrajz, felszólalás a gyűlésen stb.) határozták meg, kit tartanak megbízhatónak, és kit nem.

A fentiek természetesen beágyazódtak a politikai kooperációk és konfliktusok folyamataiba. A hálózati tőke jelentősége a politikai hatalom, illetve a hatalmat befolyásolni képes eszközök megszerzésében is megmutatkozott. Jól látható ez a kommunisták közötti hatalmi harc hálózati-tőke-intenzív jellegéből. A megbízhatóság, a bizalom, a személyes befolyás és rivalizálás a kommunizmus első, nyers erőszakot alkalmazó periódusában többször és lényegesen árajzolta a diktatórikus rendszer erővonalait. Lásd például a moszkovitákat, spanyolosokat, brünnieket, a Szovjetunióban végzeteket, a NÉKOSZ-osok, a volt szocdemeket stb..

A hálózatok működtetése lényegesen megváltozott az 1956 utáni Magyarországon. A gazdasági és politikai elit tudta, mit nem lehet akarni, és tudta, hogy a gazdaság működőképességét – elfogadható szinten – fenn kell tartania. A központi prioritások idővel alulról is befolyásolhatók lettek. A magyar gazdaság jól ismert intézményévé vált a "tervalku", vagyis lassan informális párbeszéd alakult ki a hatalom és az állami vállalatok vezetői között – a nem hivatalos és/vagy pártkapcsolatok hálózati csatornáin keresztül.

A katonai közigazgatáshoz képest a decentralizációval kísérletezgető adminisztráció hamar elvezetett a patrónus-kliens viszonyok elszaporodásához. Az egyenfogyasztás importfogyasztással való felváltása felértékelte a hiánygazdaság kapcsolat-intenzív védekezési formáit (vesztegetés és barter), hiszen volt mit kockáztatni. A kézi vezérlés kiegészült a közvetett irányítással, és ez megnövelte az alkuk terét és az általuk nyerhető haszon mértékét, márpedig az – alku (legyen az terv- vagy szabályozóalku) nem más, mint a szervezeti és a személyes kapcsolatrendszerek beemelése a tervezés folyamatába. Mindez felértékelte a hálózati tőkét, hiszen egyrészt csökkentette alkalmazásának költségeit (kevésbé volt veszélyes a kapcsolatok működtetése), másrészt növelte hatékonyságát, hiszen ha szabadabban lehet tárgyalni, rekrutálni, akkor a kapcsolatrendszer méretei is megnőhetnek, a kiválasztás során nagyobb kínálatból lehet válogatni, a hálózati tőkével jobban lehet ösztönözni, segíteni, olajozni a kooperációt.

A hálózati tőke felhasználásának a téveszek megszervezésében volt látványos szerepe. A hatalom kitűnően felismerte a helyi mikrovilág kapcsolathálózataiban rejlő tőkét, és megtalálta azokat az erőszakos vagy meggyőző technikákat, amelyekkel célját elérte.

Hálózatitőke-intenzív játszmák a reformok szakaszában

A szükség hívta életre a gazdasági reformokat, a hivatalos piac-imitációt és a hivatalosan el nem ismert, de intézményesült, korrekciós funkciókat ellátni képes együttműködések. A gazdaság szereplői között az információ és minden olyan jószág, illetve szolgáltatás cseretárgy lehetett, melynek segítségével erőforrást lehetett teremteni a gazdálkodáshoz. Ha ilyen potenciális erőforrás fölött rendelkezett valaki, igyekezett azt "áruba bocsátani" vagy mástól megszerezni, amire neki szüksége volt. A szívességi cserekapcsolatok viszonylag stabilan együttműködő hálózati partnerek között alakultak ki, akár a termelési kooperációk mentén horizontálisan szerveződtek, akár az állami vagy pártvezetőkkel való vertikális függőséget igyekeztek befolyásolni.

Noha szociológiai jellemzőit tekintve sokban különbözött a falusi házépítő kaláka, a gyári munkások hó végi hajráit szolgáló szívességek rendszere, a századforduló kubikosainak és baráberjeinek gyakorlatából ismert alkalmi munkásbandák, vagy a cigány gyűjtögetők közösségei, a nagyvállalati vezetők és káderek vadásztársaságai, a termelészövetkezeti csoportvezetők alkatrészcserei és a nagyvárosi maszekok vagy a melléküzemágban, a gebinben, a piacon vállalkozók munkacseréi, ezen ügyletek lényege mégiscsak azonos: a redisztributív gazdaság naponta újratermelődő zavarait hálózati védekező módszerekkel elhárítani.

A kétoldali próba-szerencse játszmák kicsi sikerei beindítottak olyan bizalomerősítő intézményesedési folyamatokat, amelyek – noha nem tették politikailag legitimé a rendszert, és nem lett tőlük sem az ország fejlettebb, sem az egyén gazdagabb – hamar elegendő tehetetlenségi erőre tettek szert ahhoz, hogy újra meg újra igazolják mindkét oldalt. Folytonos megerősítést nyert: a hálózati tőkébe érdemes beruházni.

A reformszakasz azonban nem csupán következménye az előző korszak felpuhulási folyamatainak. A reformok és azok visszaszorításai új kapcsolatrendszereket hoztak létre a "húzd meg, ereszd meg" töréspontok mentén. A reformokkal való kísérletezés kockázattal járt a politikusok számára, és ez bizalmat, diszkréciót igényelt. Védekezési reflexként jó előre megbízható kliensek után kellett nézni. A kísérletek felértékelték a vertikális kapcsolatokat, hiszen információt szerezni (hamarabb, megbízhatóbb forrásból, mint mások), illetve sikert elérni – vagy azt, hogy kudarc esetén a következmények ne legyenek végzetesek (vagy másnak legyenek azok) – szintén elengedhetetlen, ha változik a környezet. A horizontális kapcsolatok is fontosabbá váltak. Az új vállalkozások ugyanis általában hálózatitőke-

igényesek, és a redisztributív gazdaságban, amelyet keményen kézben tart az új megoldásokkal kísérletező állam, különösen azok. Érvényes ez az induló tőke megszerzésére és az üzlet beindításának jogi és informális feltételeire egyaránt. Ha bukás esetén még megtorlással is kell számolni, a hálózati tőkét semmi nem pótolja, hiszen a pénz szükséges, de nem elégséges feltétele a vesztegetésnek, mert kész öngyilkosság nem tudni, kit, mennyivel és hogyan lehet megvesztegetni.

A reformgazdaságban nagy a bizonytalanság, sok függ bizonyos személyek döntéseitől és értelmezési kedvétől. Ugyanakkor a hálózati tőke hozadéka nagy, hiszen ha sikeresen működtetik, minden lehetséges általa, lévén kevés az igazán mértékadó eszkimó, és mivel a jog sem szab gátat az ügyeskedésnek.

E hatások még inkább felerősödnek, ha a hálózatok elérnek egy kritikus méretet, különösen, ha intézményesen kiépül a második gazdaság. Az informális gazdaság természeténél fogva hálózati tőke-intenzív, hiszen tranzakciói nem az írott (jog)szabályok szerint szerveződnek, hanem a személyes ismeretség mentén (kezesség, klientúra), a tranzakciók gyakran beágyazódnak/folytatódnak a gazdasági szereplők nem gazdasági kapcsolataiban, a rejteni való ügyleteket a személyesség rejti leginkább, és a kis üzemméret is a viszonylag olcsó hálózati tőkének kedvez.

A reformok közben eltelt néhány évtized. A napi gondok, és az ellenük való védekezés sikereinek és kudarcainak ismétlődése tanulási és intézményesedési folyamat is volt egyben. Ennek során a hálózati tőke használatának előnyei és hátrányai, módjai és ceremóniái megismerhetővé váltak. Sőt kikristályosodott egy szubkultúra, amelyben a hálózati tőke alkalmazásának pontos szabályai is kialakulnak. Maguk a hálózatok is finomodtak, sűrűsödtek és terjedtek.

A reformszakasz vége felé a gazdaság összteljesítménye erősen romlani kezdett (és a romlás jelei egyre láthatóbbá váltak). Ez felerősítette az új reformokkal való kísérletezés igényét. A reformok (és az ellenük való védekezés), valamint a vezetőknek a reformok sikerére, vagy bukására spekuláló táborában való helyezkedése egyaránt azt sugallták, hogy a hálózati tőkébe érdemes befektetni.

A hálózati tőke alkalmazásának tanulási folyamata egyben "laicizálódást" is jelentett. A gazdaságpolitikai alkufolyamatokban működő hálózatok ugyan rejtve voltak a gazdaság kisebb halai előtt, de az, hogy léteznek, mégis mindenki előtt ismert volt. A vertikális kapcsolatok mentén leszivárogtak a sikerek (ki mit volt képes elérni), másfelől mindenki, aki a hétköznapiakban maga is építette személyes kapcsolatait, könnyen ki tudta vetíteni azokat felfelé.

A hatalom reakciói a hálózat résztvevőinek cinkos és cinikus magatartásához vezettek. Ez a cinikus normarendszer elfogadott világnézetté állt össze, melyet a hatalom kijátszása legitimált. Képmutatással, titkos, cinkos együttműködéssel, betyárbecsülettel, hamis érveléssel, mások megzsarolásával, bennfentesek megjutalmazásával, vagy pazarlással lehetett sikereket elérni: a hálózatok a központi preferenciákat igyekeztek módosítani, jobbik esetben még a kinyilvánítás előtt akarták a döntést befolyásolni, vagy a kijelölt kereteken belül próbáltak olyan kreatív megoldásokat elismertetni, amelyek a hálózat érdekeivel összeegyeztethetők voltak.

A hierarchia tehetetlenségét korrigáló "titkos" tranzakciók sikerei azt a látszatot keltették, hogy a hierarchia működőképes. A hatalom éppen aktuális céljaitól függött, hogy ezeket a technikákat, játszmákat bűncselekményként üldözendőnek nyilvánítja vagy szemet huny fölöttük, esetleg "reformként" életképes együttműködési formává lépteti elő – vagyis integrálja. Ez utóbbi esetben természetesen célszerű volt ügyelni arra, hogy az ideológiai kollektívizmussal összhangban – a köz javát hangsúlyozva – az egyéni törekvéseket kordában lehessen tartani. Ebben az értelemben a Magyarországon régebben oly büszkén emlegetett "másodikgazdaság-modell" a hatalom hosszas habozásának a története arról, hogy miként is lehet beilleszteni az autonóm kisüzemeket a redisztributív gazdaság tőlük idegen szerkezetébe.

Az érdekérvényesítő hálózatok nem ölthettek semmilyen mozgalmi formát, részint mert formális civil szervezetek alig-alig léteztek, részint pedig mert az ésszerűség is ezt diktálta. A személyes garanciákkal működő hálózatok hatékonyabbak voltak (a legcsekélyebb mértékű formális koordináció is igényelt volna írásbeli dokumentációt vagy legalább a szereplők megnevezését, ami sokszor sem a hatalom akaratának érvényesítésekor, sem az azzal szembeni fellépés esetén nem volt célszerű). Az érintkezési formák többnyire informálisak, szóbeliek és személyes jellegűek maradtak, de léteztek olyan rendszeres összejövetelek, félíg-meddig formalizált együttlétek (például szakmai továbbképzés, vezetőképzés, gazdasági és politikai fórumok, klub, társaság), amelyek megteremtették a hálózati kapcsolatok ápolásának rítusát.

A "pre-posztkommunizmus"

Ez a szakasz Magyarország esetében a túlrejtett szocializmus időszakának is nevezhető. Az ekkor született államlebontó intézkedések lényegesen meghaladták a korábbi javító-korrigáló-tökéletesítő reformok hatásait.

A kommunista gazdaságban az állami tulajdon hegemoniája okán a gazdagság és a vagyon nem válhatott az egyén gazdasági tevékenységének stratégiai céljává, hiszen nem feltételezhette senki, hogy a vagyon valaha is a gazdasági vagy politikai hatalom forrásává válhat. Míg ez a tétel a reformszakaszra éppúgy igaz, mint a klasszikus korszakra, addig a túlrejtett szocializmus időszakában a pénztőke kinőtte magát teljes értékű tőkefajtvá, amibe beruházni érdemes volt, és lehetett is – ha nem is mindenkinek és szabadon. A második gazdaság kifejlesztése, a majdnem-teljes-jogú vállalkozások terjedése, az állami gazdasági vezetők "felszabadítása-nagykorúsítása", az állami vállalaton belüli vállalkozások szaporodása, illetve a pártállami ellenőrzés "sokszálúvá" tétele mind olyan strukturális változások, amelyek indokolják, hogy ezt az időszakot új korszaknak tekintsük, amelyre a tőkejavak újszerű mozgathatósága, kombinálhatósága jellemző.

A magántőke nemléte ekkor már nem jelentette azt, hogy a társadalom tagjai pozíciójuk megszerzése, megerősítése (megőrzése) érdekében ne próbálkozhattak volna a meggazdagodással. Ugyanakkor a meggazdagodás, mint a majdani magas társadalmi státusz, továbbá a még később elérni remélt gazdasági, illetve politikai hatalom forrása csupán rejtett és kiegészítő stratégia lehetett ekkor még, hiszen a hatalmi játszma még nem dőlt el, a jogi lehetőségek is korlátozottak voltak, az ideológia és a közvélemény is gazdagságellenes volt, de ami a legfontosabb, a pártállamon belül továbbra is jobb befektetésnek tűnt a hálózati tőke. Mindazonáltal a feleségek, rokonok, baráti társaságok már magánvállalkozásokba tudták konvertálni a férjnek, erős pozíciójú rokonok, barátok politikai kapcsolatait.

Új elem volt az is, hogy a termelő szervezetek vezetői (és mindenki, aki valami fölött rendelkezett) törekedni kezdtek arra, hogy személyesen (vagy megbízható hálózati társaikon keresztül) és rövidtávon anyagi hasznot húzzanak társadalmi pozíciójukból. Mindazonáltal a magánvagyon továbbra is jobbra a termelésen kívül, tartós fogyasztási cikkekben, kisebb-nagyobb ingatlanokban öltött testet, noha a második gazdaságban ezeket már fel lehetett használni a termelés szolgálatában is, sőt kezdtek felértékelődni a korábban még tabunak számító külföldi kapcsolatok is. Megkezdődött – de még suba alatt – a közjavak magánelsajátítása, és ez is elsősorban személyek, családok vagy klikkek bizalmas, erős kötésű hálózataival segítségével valósulhatott meg. A résztvevők számára ugyanis – akár párt-, akár gazdasági vezetők, akár munkások vagy parasztok voltak – világosan látszott, hogy ezek a kooperációk a törvényesség határát súrolják, és a puritán erkölcsi normákat hangoztató ideológia jegyében bármikor megbélyegezhetők vagy szankcionálhatók.

A fenti folyamatok a hálózati tőke felhasználásának kiszélesedésével jártak. A kommunista szabályok és intézmények ugyan megmaradtak, de fellazultak, elerőtlenedtek és

védekezővé váltak. Ez tetten érhető volt a korrupció terjedésében, a fogyasztási egyenlőtlenségek erősödésében, próbaelbocsátásokban, a szamizdat vállalkozások megjelenésében stb.. Ugyanakkor a gazdasági életben fennmaradt a hatalomtól függő erőforrás-kiutalási rend (például a verseny az exporttámogatásokért, a legnagyobb 50 vállalat kiemelése stb.). Eközben azonban a párt irányító technikája is "megszemélyesedett", és a parlamenti választásokon is lehetett már – persze csak módjával – személyek között választani. Lényeges különbség az előző periódushoz képest az is, hogy a szakmai képzettség mind a párt gazdasággal foglalkozó hivatalnokai, mind a gazdaság vezető posztjait betöltők között fontos mérlegelési szemponttá vált. A (személyes) szakmai kompetencia immár számított a kinevezéseknél.

A hálózati tőke kiterjedését és intenzitását növelte, hogy a gazdaság legális szereplőként ismerte el az ipari és szolgáltató kisvállalkozásokat. A kisvállalkozások jórészt a résztvevők egykori munkahelyi hivatalos kapcsolataira építve jöttek létre. Ugyancsak hálózaterősítő tényező volt az is, hogy az első vállalkozások⁴ a nagyszervezetek gyermekei voltak. A magánprofit visszaforgatására, üzleti befektetésére az adminisztratív korlátozások miatt nem sok esély volt, így igazából a sikeres kisvállalkozó saját családi kasszáját gyarapította. A jövedelemszerzést szigorúan korlátozták ugyan, de az, amit a vállalkozók megkerestek, a központi állami bérszabályozás által engedett bérek többszöröse is lehetett. Másként szólva: a vállalkozó nem növelhette korlátlanul vállalkozásának termelő tőkéjét, azaz gazdasági hatalmát, de erősíthette társadalmi pozícióját családi/személyes gazdagságának gyarapításával.⁵

A gazdálkodói szabadság feltáruló lehetősége a gazdasági szereplőket jócskán ösztönözte, hogy új szervezeti megoldásokat találjanak. Az új lehetőségek közötti tájékozódás szüksége és annak reménye, hogy a valódi gazdasági hatalom ellensúlyozhatja a korábbi hatalmi központokat, a hálózatokon belül intenzív információcserét váltott ki, hogy tagjaik megtudják,

⁴ A legnagyobb kisvállalkozás-kiterjesztő központi kampány az élelmiszerboltok és a vendéglők bérbé adása volt. A bérlő kisvállalkozások ebben a konstrukcióban a vállalati központok érdekeltségi körén belül voltak kénytelenek maradni, ami szintén egy a sokféle függőségi kapcsolat között. Ezek a kisüzemek csak nevükben voltak vállalkozások: előre kialakított összeg fejében, amit a vállalati központnak befizettek, saját zsebükre dolgozhattak. A legelső magántaxisok is így "vállalkoztak".

⁵ A vállalatokon belüli vállalkozások (vgmk) azt kínálták a résztvevőknek, hogy a vállalat eleve elvállalt feladatait többletmunkával teljesíthették. A vállalaton belüli vállalkozásokban részt venni privilégium volt, amelyet azok osztogattak, akik helyzetük folytán feladatokat tudtak a vállalatnak szerezni, melyet aztán a "vállalkozó" munkavállalói csoportok elvégeztek. Nem kétséges, hogy a vállalaton belüli pozíció és az ezzel együtt járó hálózati tőke nem kis szerepet játszott a megrendelés megszerzésében és a munkacsoport verbuválásában is.

mit és hogyan kell tenniük a nagyvállalatok átalakításakor, eladásakor, árának meghatározásakor, a névre szóló vagyonok kijelölésekor; hogy azonosítani tudják szövetségeseiket és konkurensüket is. Mindez azoknak sikerülhetett, akik az egyes érdekeltségi körökön belül voltak. Ők tudták a hálózati tőkéből származó hozadékokat e liberalizálás során új, erősebb pozícióra vagy pénzre váltani.

A rendszerváltás előtti években az állami és pártbürokrácia hivatalnokai benne voltak ezekben a hálózatokban, részt vettek az állami tulajdon intézményi és magántulajdonná alakításában – és semmi nem zárta ki, hogy személyesen tulajdonosokká váljanak. A hálózati tőkét arra lehetett felhasználni, hogy az átalakítási szabályok rengetegében felismerjék, hogyan lehet az átlagosnál kedvezőbb feltételek mellett – egy-egy embernek vagy csoportnak – a lehető legtöbb vagy legjobb minőségű tőkéhez, erőforráshoz hozzájutnia. A vállalatok vezetői (és a még mindig létező pártelit) lényegében ellenőrizhetetlen módokon juthatott hozzá a hatalmas állami szervezetek (és egyéb vagyontárgyak) bizonyos részeihez. Kifejezhetetlen az a különbség, amely a kistermelői, kisvállalkozói vagyonszerzés perspektívái és az új tulajdonosi hatalom megszerzésének távlatai között mutatkozik. Ebben az időszakban még intenzívebbé válhatott a vezetők közötti személyes kapcsolathálózat felhasználása. A tágabban értelmezett korrupció – mint pozícióval való visszaélés – természetes kísérőjelensége e korszaknak is.

A szabályszegő virtus korábbi megnyilvánulásairól már szoltunk. 1988-89-ben sok piacokonform szabály, törvény igyekezett a piac kiépüléséhez szükséges intézményeket megteremtteni. Ekkoriban nemcsak a jövedelemadóval és az ezzel automatikusan megjelenő adócsalással bővült a szabályszegés, -kijátszás lehetősége, hanem például a lakossági turistaforgalomban a magán-behozatali engedélyek és korlátozások rendeleteivel is. A vámszabályok kijátszása és az engedélyezett valutakeretek kreatív felhasználása olyan tömegsporttá vált, melyben az üzleti haszon jogos reményében a találgony osztrák kereskedők is kooperáltak a magyar utazókkal. Mindemellett a devizaszámlákra betett pénzek eredetének ellenőrizetlensége – mert ez akár a feketepiacról szerzett pénz is lehetett – nyilvánvalóvá tette, hogy a törvényeknek a hatóságok lényegében nem tudnak, esetenként nem is akarnak érvényt szerezni.

Ekkor kezdődött meg a "színlelt kapitalizmus" (ifj. Leopold, 1914/1988) feltételeinek kialakítása, amelyben a csalás, a törvények egyéni értelmezése, kijátszása az átlagos állampolgári magatartás része maradt.

A (politikai és kereskedő) kapitalizmus építése

A hálózatok tőkeként való felhasználásának szándéka részben örökség a rendszerváltás előtti időszakból, és ez az örökség nagy tehetetlenségi erővel rendelkezik. A tehetetlenség abban nyilvánul meg, hogy a kiépült kapcsolatok nagymértékben képesek önfenntartásra és önreprodukciónak, valamint abban, hogy ha meg is szűnnek – vagy széttöredeznek – a kapcsolathálózatok, a korábbi működtetésük során széles körben megismert technikák szokásként maradnak fenn.

Vannak azonban sajátos okok is, amelyek a kapcsolathálózatok jelentőségét tovább erősítik, és függetlenek az örökölt elemektől. A hálózat és tőketermelő képessége nem feltétlenül átmeneti jelenség: szerepe lehet a piaci intézmények és az új szervezetek létrejöttében, egyúttal meghatározhatja, befolyásolhatja vagy eltorzíthatja azok működési mechanizmusait.

A hálózati tőke felértékelődését a politikai, az igazgatási és a gazdálkodói szférában külön-külön érdemes szemügyre vennünk. A politikai rendszer változásakor a pártok és a civil szerveződések megjelenése és formális szervezetté válása a hálózatok kiterjedésével és az együttes működés megélénkülésével járt együtt. A formalizálódás mikéntjét a hálózatokon belül az erős kötések határozták meg. Ez azt jelenti, hogy a pártok szervezetük fejlődésének igen korai szakaszában jutottak hatalomra, megalakulásukkor valamennyi párt szűk közösség, baráti társaság volt csupán. Szükségszerű volt, hogy a hatalmi posztokra személyes, jó ismerősök, barátok és rokonok kerültek.

A pártokat és a civil szervezeteket a jelentős magán vagyonok hiánya továbbra is a gazdasági szférához – elsősorban az állami forrásokhoz – köti. A politikai és a gazdasági szféra közötti kapcsolathálózatok fontossága növekedett, mivel a hálózati aktivitás az egymáshoz közel állók között élénkült meg az ideológiai elkötelezettségek törésvonalai mentén, majd a kormányzók és nem kormányzók csoportjain belül is. A személyes kapcsolatok rendszere zártabb, széttöredezettebb lett. Ez a hálózati tőke felhasználásában a csoportok közötti laza kapcsolatok szerepének felértékelődését jelentheti.

Az igazgatási szféra átalakításában bizonyos hálózati kapcsolatok megsemmisültek. Eltűntek egyes minisztériumok, átalakult a megyei igazgatás rendszere. A sorozatos átszervezések, személycserék azt valószínűsítik, hogy a hálózatokon belül nem volt elég idő a megbízható patrónus-kliens viszony kialakítására, vagy nem találtak mindenki számára elfogadható, megbízható közvetítőket a partnerek.

A gazdaságban a politikai kapitalizmus legjellegzetesebb intézményei – a privatizáció és a kárpótlás – egyrészt új piaci intézményeket teremtettek (részvény, befektetési jegy, vagyonyjegy stb.), másrészt velük együtt új szervezetek is megjelentek (tőzsde, brókercégek, faktorház, tanácsadó cég, magánvállalat, társas vállalkozás, stb.). A hálózatok jelentősége az információk terjedésében és a játékszabályok megismerésében kétségkívül növekedett.

A gazdaságban az államtalanítási szándék ellenére – immár piaci tulajdonosi alapon – benne maradt az állam. A kereszttulajdonosok, akik egymás részvényeit vásárolták meg, időlegesen megmenthetnek egy-egy ágazatot a piacnak álcázott tranzakciókkal, a régi tézesek – szintén szövetkezésként – a hazai piac teljes jogú szereplői maradnak. Úgy véljük, hogy mindez a hálózati kapcsolatok védekező felhasználásának, a biztonságra törekvésnek az eredménye. A piaci manőverek sokféle lehetősége a sokféle szereplő között pedig – csakis az ismerősök bizalmas hálózatának felhasználásával – olyan, csupán papíron létező tranzakciókat is lehetővé tesz, amelyek célja kizárólag a jövedelmek vagy járadékok személyes megkaparintása (vagy a jövedelmek láthatatlanná tétele). A gazdaság teljesítőképessége az utóbbi években nem növekedett, az állami költségvetés – a belső eladósodás ellenére – még mindig erőforrásokat jelenthet, legalábbis a szereplők azt remélhetik, mert az egymásba fonódó hálózatokon keresztül sok csatornán kívánnak erőforrásokhoz jutni többé-kevésbé formalizált kapcsolatok által. A hálózatok növekedhettek, szerkezetük átfedi egymást, és zárt egységek is kirajzolódtak a gazdasági szférában. A sok és egyre növekvő számú résztvevő a hálózati kapcsolatok további kiterjesztésével igyekszik erőforrásokhoz jutni. A hálózati vagyonuk gyarapítására törekszenek, de szerteágazó céljaik – legfőképp az, hogy mindegyikük személyes hasznot remél a szűkülés erőforrás-lelőhelyek felkutatásától – csökkenthetik annak valószínűségét, hogy a gyarapodó számú nexusok mindenki számára egyformán tőkeként hasznosulhatnak.

A kereskedői kapitalizmus formálódásában a hálózati kapcsolatok az eddig nem ismert ügyletek típusainak kialakításában jelentősek. A gazdaság szereplői között bizonyára növekedett a hálózati aktivitás a piacok (mint jellemző színtér és intézmény) létrehozása tekintetében is. A gazdaság kis szereplői a partnereikkel kialakított kooperációban a jövedelem, illetve járadékszerző kapcsolatok elterjedését valószínűsítik – nem a kooperatív önellátó szolidaritási összjátékban érdekeltek. A jövedelem maximalizálása a cél, akár jövedelemeltitkolás, akár adó- vagy vámcsalás útján. A törvényszegés elfogadottá vált. Az eladók és a vevők viszonylagos szegénysége valamint a gazdaság intézményeinek átalakulása és a szabad piaci lehetőségek kihasználása együttesen az illegális ügyletek terjedését és a szereplők közötti inkább offenzív (de néha defenzív) hálózatok megerősödését eredményezi.

A kapcsolathálózatok felhasználása kétségkívül elterjedt a mai kisvállalkozások (Czakó 1999) körében. Az azonban kétségesnek látszik – éppen, mert a vállalkozások jócskán támaszkodnak a háztartások erőforrásaira és tartalékaik egy részét is a háztartásokra fordítják -, hogy a hálózatok valóban tőkeként hasznosulnak-e, képesek-e a fogyó pénzeket és a munkavégzésben való jártasságot valóban helyettesíteni. Az 1991 óta alakult vállalkozások zöme mellékes vállalkozás, tulajdonosaik állami munkahelyeken dolgoznak. Ez a második gazdaság modelljére emlékeztet. Csökkentheti a hálózatok hatékony felhasználhatóságát az, hogy a kisvállalkozók száma növekszik, és egyre többen pályáznak arra, hogy – mint a mellékesen vállalkozók – az állami, költségvetési munkahelyek számukra nyújtott előnyeit kihasználják. A hálózat mint vagyon tehát létezik és nő, hatékonysága, tőkeként való alkalmazhatósága azonban a többi erőforrás romló állapota miatt valószínűleg csökken.

Valószínű, hogy a kisvállalkozók csoportján belül – a több vállalkozást működtetők igen szűk rétegét kivéve – a hálózatok védekező felhasználása az elterjedtebb. A védekezés jeleként értékeljük azt is, hogy sokan házas társukkal, rokonaikkal, barátaikkal közösen alapítanak céget.

Összegzés

Az "anyagi gazdaság állapota" úgy változott meg napjainkra, hogy a védekező hálózatokra még inkább szükségük van a gazdaság szereplőinek, mint valaha a reformok korában, az átalakuló gazdaság szabad piaca és új intézményei – mint a privatizáció és a kárpótlás – egyidejűleg lehetővé tették a hálózatok offenzív felhasználását is. A gazdaság egyes szereplőinek helyzete a politikai és a gazdasági átalakulás következtében bizonytalanná vált, a kis szereplők egzisztenciáját pedig a szűkülő források fenyegetik. A hálózatok tőkekénti kiaknázásának kettős célja van: meg kell ismerniük azokat az eljárásokat, amelyek segítségével személyes haszonra tehetnek szert (eltüntethetik jövedelmeik egy részét), másrészt meg kell találniuk a megfelelő, együttműködni hajlandó partnereket. A piaci műveletek számos alternatív formájának kialakulása és terjedése bizonyítja, hogy mind az árubeszerzéshez, mind a vevők eléréséhez személyes ismerősöket kell keresniük. A szereplők cselekvését egyéni stratégia vezérli, a piaci viselkedési normának közel sem alapeleme a vevő megbízható kiszolgálása, inkább az egyén vagy a zárt rokoni csoportok haszonszerzése, amiben a betyárbecsület csak addig terjed, hogy ki ne derüljenek titkolt ügyleteik. Mindezt megerősíti, hogy a családok, a kisebb vállalkozók – részben a hajdani második gazdaság szereplői – nem rendelkeznek olyan fizikai tőkével, amely akár rövidebb időre is elegendő tartalék lehetne a

nehézségek leküzdéséhez. Összességében azt látjuk, hogy az átmenet gazdaságában mind az általunk politikai kapitalizmusnak nevezett szabályalkotó mező, mind pedig a kereskedői kapitalizmus formálódó intézményei – részben a hagyományos hálózatokra épülve – új típusú vagyon- és jövedelemszerző tranzakciókat és kiterjedtebb, zárt egységekből álló hálózatok létrejöttét eredményezték a gazdaságban.

A piac bevezetése és elszabadulása kétféleképpen hat a hálózati tőkére. A piac önmaga is fokozottan hálózatitőke-intenzív, különösen eleinte, az ügyleti kötöttségek felszámolásának időszakában, mert a gazdaság szereplőinek a piacra lépéskor van szükségük leginkább arra, hogy kevés tőkéjüket ezzel helyettesítsék vagy kiegészítsék. A kisvállalkozások megalakításakor mobilizált erőforrás maga a családi, rokoni, baráti kapcsolathálózat. Ez teremti meg az önálló piacra lépés feltételeit: rajtuk keresztül lehet pénzhez jutni, a családi ingatlant alaptőkeként felhasználni, e hálózatok jelölik ki a munkatársak rekrutációs bázisát. A vállalkozások tevékenységi köre legtöbbször a kereskedés vagy rokonterületei – szolgáltatás, tanácsadás – kapcsolat-intenzív területek. A kis cégek sokféle ágazathoz sorolható tevékenységet folytatnak egyszerre. Ezek a jellemzők kisebb pénztőke- és nagy hálózati tőke-igényt jeleznek.

Az átmenet piaca megőrzi a hajdani második gazdaság piacszerkezetét, kooperációs formáit, viselkedési és érintkezési szokásait. A kis szereplők mai kooperációira csakúgy, mint a reformszakasz önellátó szolidaritási hálózataira, a földrajzi közelség jellemző. Azokkal a helyi szervezetekkel vannak inkább hivatalos és segítő ismerősi kapcsolataik, amelyek helyben vagy a közelben találhatóak – önkormányzat, takarékszövetkezet, kereskedelmi bank, vagy helyben levő vállalkozói központ, érdekképviselő. A budapesti központok, hivatalok – minisztériumok, vagyon ügynökség; jobbra elérhetetlenek a gazdaság kis szereplői számára. A hazai kisvállalkozók egyes csoportjai intenzív kapcsolatban vannak a régi állami – ma már nem mindig állami – vállalatokkal és termelőszövetkezetekkel, ami szintén a régebbi bedolgozói, második gazdasági modellre emlékeztet. A régi vállalati vezetők egykori védekező kapcsolat-hálózataik sokkal nagyobb arányú és szinte mindennapi érintkezést tettek szükségessé. A mai szereplők hálózathasznosítási stratégiája ettől eltér: tranzakcióik és hálózatépítési céljuk lényegében az egyéni – vagy családi – jövedelem- vagy vagyonszerzés. A kisvállalkozók alig egytizedét adó többszörös vállalkozók sokkal intenzívebb kapcsolatokat építenek ki mind a hivatalos intézményrendszerrel, mind egymással, és valószínűleg nagyobb eséllyel használják tőkeként kapcsolataikat, mint azok a népes csoportok, amelyeknek vállalkozói tevékenysége alig-alig válik el a háztartások gazdálkodásától. Az ő üzleti

kapcsolataik saját háztartásaik egymást segítő szolidaritási kapcsolathálóival szövődnek össze.

A rendszer megváltozása felülről is a hálózatok felértékelődése irányába hat. Lazul az ellenőrzés, új klientúra épül, a régiek védik pozíciójukat, a bizalmas személyes kapcsolatok jelentősége megnő, mind a megőrző-védekező, mind a szerző-támadó formában. A privatizáció és a kárpótlás során új feszültségek jönnek létre, amelyek feloldása kimondottan kapcsolat-intenzív megoldásokat igényel. Előljáróban a politikai átalakulások által ösztönzött hálózatitőke-felhasználásra utaltunk. Végkövetkeztetéseink és elméleti kiindulópontunk között ellentmondás feszül: elfogadhatónak tartottuk ugyanis azt az állítást, hogy a gazdaság kaotikus állapotának oka az állam kivonulása a gazdasági szférából. Itt az ideje, hogy világossá tegyük: az állam, vagyis a hatalomgyakorlók nézetünk szerint egyelőre onnan vonulnak ki, ahol a jövedelmek koncentrációjával nem lehet számolni. Kétségtelen, hogy bizonyos gazdasági vagy nem gazdasági területeket nem tud vagy nem akar finanszírozni az állam. Itt nincs más lehetséges vagyon, mint a társadalmi hálózatok, melyeken keresztül a valódi, fizikai tőke is elérhető. A hatalom úgy akarja az igazi piacot, hogy hatalomgyakorlása jól megfizethető maradjon, ereje ne gyengüljön.